

МЕЗИН НА ДЕСНІ. ДИНАМІКА ЗМІНИ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР

Загадкові ритми культурогенези — феномен появи, розквіту і несподіваного зникнення племен, народів, держав, цивілізацій—віддавна тривожать, навіть заворожують дослідників минулого і сучасності. Загальновідомі яскраві спроби розв'язання цієї проблеми у планетарному масштабі здійснені А. Дж. Тойнбі¹ та Л. М. Гумільовим.² Проте вивчення динаміки глобальних етнокультурних зсувів неможливе без проведення конкретних наукових розробок на рівні країни, регіону і навіть мікрорайону.

Мезинська округа вже майже 100 років сяє яскравою цяtkою на археологічній карті України — чудовою верхньопалеолітичною стоянкою. В останні 30 років, завдячуючи зусиллям колективу Мезинського археологічного музею, здійснено комплексне археологічне обстеження пам'яток Подесення довколо села. Виявлено увесь спектр і зріз археологічних культур краю, зібрано унікальні колекції кераміки, знарядь праці та культу, мистецьких витворів давньої людини. Видобуті матеріали дозволяють з відносною певністю моделювати культурні процеси, що мали місце у Мезинському мікрорайоні впродовж тисячоліть.

В геологічних епохах (600—500 млн. років тому) вздовж русла нинішньої Десни дихали кратери вулканів. Тоді ще не було не тільки Десни, але й сучасних материків. Євразія з Африкою складала один пра-материк — Пангею. Останній впродовж десятків мільйонів років модифікувався спочатку в суперконтиненти Гондвану, Лавразію, потім і в сучасні континенти. Але й вони продовжують розходитися по тріщинах Землі — Червоному та Мертвому морях, озеру Байкал, де за 35 млн. років по нас прогнозується новий океан.³ А район Мезина ще десь 70 млн. років тому був дном моря.⁴ Від тих прадавніх часів у Вишеньках, на глибині 40 м., були знайдені речі, схожі на вулканічні «бомби» — масивні порожнисті залістисті брили, що нагадують закам'янілу лаву.

Надійніше вивчені закам'янілості мезозойської ери, віднайдені у розтинах крейдяних урвищ, висотою до 80 м. Це шматки зламаноного підняттям Землі закам'янілого дна моря з відбитками різних доісторичних істот — крил велетенських комах, п'ятипалих «котячих лап», мушель, деревини. Найвідоміші з цих першопоселенців Наддесення — «белемніти» або «русалкині пальці». Ці молюски жили на теплому шельфі моря. По смерті вони, занурювалися на дно моря, де вкривалися шаром крейди і в такому вигляді дійшли до наших днів. Наведені знахідки унаочнюють різючість геологічних амплітуд регіону за схемою: вулкани — море — суходіл. Проте все це лише прелюдія до появи у краї людини.

Людина розумна (Гомо сапієнс) існує впродовж останнього геологічного періоду в історії Землі — антропогену близько 40000 років. Заселення нею течії Десни біля Мезина відбулося десь 20 тис. років тому; коли й будувалися тепер всесвітньовідомі житла Мезинської пізньопалеолітичної стоянки. Вона була відкрита в 1907 р. і досліджувалася впродовж 16 польових сезонів з перервами від 1908 до 1961 р.

Серед дослідників палеолітичного Мезина видатні українські вчені Хв. Вовк та І. Шовкопляс. Умови життя палеолітичної людини були вельми важкими. Щойно розтанув могутній панцир льодовика, і Мезинська балка, поглиблена талими водами, вкрилася напівтундровою рослинністю — місцем проживання та харчування мамонтів, пещів, північних оленів, зубрів. Ці тварини й забезпечували харчування людей того часу. Практикувалося загінне полювання на великих тварин, чому сприяла наявність високих урвищ. У таких умовах полювання було справою колективною, за участю усіх членів громади. М'ясо забитих тварин йшло на їжу, а з кісток споруджувалися каркаси жител, на зразок чумів, вкритих шкірами тих же тварин.⁵

Важко повірити, але в таких складних умовах зародилося в українських землях мистецтво — прикладне, образотворче, музичне.⁶ На виробках з бивнів мамонта зафіксовані найдавніші зразки так званого мезолітичного орнаменту, а один з авторів цього допису⁷ припускає навіть існування в прадавніх жителів Мезина місячного календаря.

Відступ льодовика на північ призвів до суттєвих змін клімату, ландшафту, флори й фауни регіону. Зникли мамонти і селище прадавніх мисливців було поховане восьмиметровим шаром лесу. Впродовж кількох тисячоліть сліди людини в краї відсутні взагалі.

Десь від IX т. л. до н. е. на деснянських дюнах фіксуються сліди перебування мисливців та збирачів доби мезоліту — середньокам'яного віку. Відкриття мезолітичних стійбищ на Десні пов'язане з ім'ям Михайла Рудинського та його відкриттями біля с. Кудлаївки у 20-х роках XX ст. У 30-ті роки тут же досліджував мезоліт український археолог В. П. Левенок. Загалом ними відкрито понад десяток мезолітичних стійбищ з численними знахідками кременевих знарядь праці та сировини. Драматично склалася доля дослідників мезоліту цього регіону. В. П. Левенка затримали на місці розкопок представники місцевих «органів» і так допитали, що археолог втратив око, а М. Рудинський як «ворог народу» відбув тривале заслання у глибині Росії.

Набагато краще вивчені пам'ятки неолітичної доби. Особливої ваги набуває відкриття шести пунктів з ранньонеолітичною керамікою дніпро-донецької культури, яке дозволило певною мірою закрити лауну між мезолітичними та пізньонеолітичними комплексами. Тобто стабільна залюдненість Мезинського мікрорайону спостерігається від доби мезоліту. За доби неоліту (новокам'яного віку) починається виготовлення керамічного посуду, що суттєво збільшує кількість знахідок на пам'ятниках цієї доби і дозволяє глибше проникнути у характер культурних змін, переконливіше фіксувати їх динамічність.

Перший демографічний сплеск у Мезинській окрузі відмічений за часів пізнього неоліту (IV—III т. л. до н. е.). Він пов'язується з поступовим переходом до відтворюючого господарства і поширенням культури ямково-гребінцевої кераміки. Завдячуючи активній розвідковій практиці музею, виявлено 36—39 пунктів із знахідками згаданої кераміки. Порівняйте їх з шістьма лише стійбищами носіїв дніпро-донецької культури і якісний характер змін стане наочним. Проявів нових форм господарювання — землеробства і скотарства — ще мало. Але вже знахідка відбитка зерна пшениці на посудині дніпро-донецької культури з пункту Дубина біля с. Курилівки переконує нас у тому, що процес розвитку відтворюючих форм виробництва харчової продукції пішов.

Неолітичне населення облюбувало для життя дюнні «острови» у заплаві Десни, не піднімаючись на зручні для проживання, але незахищені тераси правого берега біля с. Ігнатівки. У розмаїтті орнаментальних мотивів неолітичної кераміки іще відлунує мислення мисливців.

Зокрема, окремі елементи візерунку нагадують сліди звіра на снігу. І хоча висока естетика візерунків доби мисливців на мамонта у неоліті втрачена, зате декоративне мистецтво пішло вшир, до кожної людини, що неодмінно користувалася у побуті керамічним посудом.

Доба енеоліту, позначена видатними досягненнями трипільської культури, оминула Мезинський регіон, і тут відбувся перехід від неоліту безпосередньо у бронзовий вік наприкінці III т. л. до н. е. Нова доба починається із знахідок середньодніпровської культури шнурової кераміки, які виявлені у 14 пунктах. Отже, щільність заселення краю знижується (див. діаграму), але остаточне утвердження землеробства і скотарства створює незрівнянно кращі умови для росту людності. Потрібен був лише певний час для нового демографічного поживлення.

Носії середньодніпровської культури виглядають прийшлими на тлі неолітичної традиції попередньої епохи. Дійсно, поширення шнурової кераміки на теренах Європи пов'язується багатьма дослідниками з розселенням індоєвропейських племен, зокрема — прабалто-германо-слов'ян. До речі, і саме слово «шнур» (снур) та дієслово «снувати» належить до числа найдавніших індоєвропейських. Можливо, що й назва річки Снов — правої притоки Десни — утвердилася ще в бронзовому віці. Середньодніпровці, як і їх попередники, продовжують використовувати, переважно природні ресурси деснянської заплави для обробки землі та випасу худоби. Поступово, у результаті активної діяльності людини змінюється довколишній ландшафт: на шкоду залісненості. На посуді середньодніпровської культури переважають відбитки багатожильного шнура, який засвідчує також і наявність ткацького виробництва. Таким чином, на початку II т. л. до н. е. мисливсько-рибальське господарство остаточно трансформувалося у землеробсько-скотарське.

Можливо, що поряд із середньодніпровцями, на протилежному лівому березі Десни (Воробйових островах) продовжували жити нащадки неолітичного населення культури ямково-гребінцевої кераміки. На це вказують і мотиви орнаменту доби бронзи на неолітичному загальному посуді і навпаки.

Традиції неолітичних і середньодніпровських поселень розвинули і змінили носії мар'янівської культури, що датується часом від XVIII ст. до н. е. Мар'янівці освоїли для життя високі тераси правого берега Десни та її заліснені притоки (Лоску, Студінку і ін.). Вони заселили низькі береги боліт та гриви (Савин грудок, Висока грива, Миткова, Хомина, Кирилина калюжі). Усього виявлено 30 пунктів з мар'янівською керамікою, тобто їх удвічі більше, ніж середньодніпровських. Показово, що відбитків шнура на мар'янівському посуді нема: ймовірно він більш пізній.

Культури, пов'язані з традиціями ямково-гребінцевої кераміки ідентифікуються фахівцями з фінно-угорським етнічним масивом населення. Отже, індоєвропеїзація Мезинського мікрорайону відбулася не відразу, маючи свої припливи і відпливи.

Розквіт краю у бронзовому віці пов'язаний з розвитком сосницької культури (XV—XII ст. до н. е.). Розвідками виявлено 33 пам'ятки цієї культури — максимальна щільність заселення мікрорайону. Багато пунктів репрезентовані вираженням культурним шаром і великою кількістю знахідок. Сосницька кераміка привертає увагу виразністю видовжених форм, багатством орнаментики, семантичною насиченістю графічних композицій. В окремих візерунках можна виявити елементи землеробської ідеології: «розоране поле», «дощ», «колосья», «зернини», «огорожі» тощо. На дюні Дубина в с. Курилівці вдалося дослідити по-

ховання сосницької культури, яке супроводжувалося, зокрема, горщиком. Його декоративне оздоблення складалося з заштрихованих трикутників, «бісеру». Підрахунок елементів орнаменту: $(2+7 = 9) + (3+6 = 9) + (5+4=9)$ і ін. співпадають з ритмами фаз — місячним циклом землеробського календаря. Можна допустити, що носії сосницької культури заклали в орнаменту кераміки певний комплекс магічних дій, спрямованих на примноження врожаю зернових та поголів'я худоби і, з рештою, людських спільнот. Втім, це окрема тема дослідження.

У XII—XI ст. до н. е. лінія розвитку сосницької культури несподівано уривається, і в Мезинській окрузі спостерігається чергова зміна культур, що співпала із значним зменшенням населення. Так, пунктів із знахідками лебедівської культури, що змінила сосницьку, виявлено лише вісім і репрезентовані вони незначною кількістю знахідок. В орнаменті лебедівців простежуються лише окремі традиції сосницької (зубчастий штамп, наколи). Загалом же спостерігається суттєве збіднення декору посудин. Аналогічні тенденції — зменшення населення, спрощення декоративного оформлення кераміки — спостерігаються і в інших регіонах України. Отже, це явища стадіального порядку, що характерні для перехідного періоду від бронзового до раннього залізного віку.

Носіїв сосницької та лебедівської культур дослідники пов'язують з прабалтським етнічним масивом. Проте у ранньому залізному віці тут знову оселяються племена фінно-угорського етносу, представлені перед'юхнівською групою пам'яток та юхнівською культурою. Простежено збільшення кількості населених пунктів у перед'юхнівські часи, порівняно з лебедівською культурою. Кераміка стає масивною, грубішою. З елементів орнаменту зберігся відбиток гребня. Зазначимо, що з перед'юхнівського шару в пункті Попова походять найдавніші в краї вироби із заліза — невеликі цвяхки. Отже, залізний вік прийшов до Мезинської округи не в V ст. до н. е. з юхнівськими племенами, а принаймні на два століття раніше — у VII ст. до н. е. і пов'язується він з так званими перед'юхнівськими пам'ятками, які дехто відносив до сосницьких, а О. М. Мельниковська (Москва) до «неясних «перед'юхнівських». Їх знайдено 19.

Привертає увагу топографія цих пунктів. Половина із них займає важкодоступні іззовні острови та миси. Дослідженнями на III Свердловським городищі, що вважалося «юхнівським», встановлено, що переважає на ньому перед'юхнівська кераміка, яка поступово розвивається в юхнівську. Схоже, що і укріплення на цьому городищі побудовані ще у перед'юхнівський час — раніше від V ст. до н. е. На цій кераміці відмічені окремі «знаки» — косий хрест, знак рівності та схожий на літеру «У». Можливо, що це тамги — знаки власності («букви»: УХ).

Кількість пунктів юхнівської культури зменшилася до 14. Проте тепер це вже не стійбища чи відкриті поселення, а укріплені валами городища з прилеглими (одним-двома) селищами. Подальший розвиток юхнівської культури міг би започаткувати історію міст і сіл Чернігівщини, але життя на городищах у III ст. до н. е. несподівано переривається, і впродовж наступних чотирьох віків (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) ніяких ознак життя в околицях Мезина виявити не вдалося. Не вдалося знайти ні почепських, ні зарубинецьких пунктів.

Новий етап заселення краю пов'язується вже із слов'янським населенням черняхівської (3 пункти) та київської (16 пунктів) культур. Ці пам'ятки датуються III—V ст. Вони вже нагадують «Полянську Русь», що також зазнала злету і падіння.⁸ В усякому разі колочинська культура VI—VII ст. відмічена лише 3—4 пунктами, а волинцевська у VIII ст. — лише одним (!). Це пункт Хуторище.

Від роменської культури літописних сіверян, які заснували сучасні населені пункти Подесення, до нас дійшло 17—19 пам'яток (урочищ). З них 10 біля Мезина, решта поруч — біля с. Радичева. У X ст. тут виникає ціле місто з фортецею, яка охороняла багату на селища округу. Було рясно заселене Правобережжя Десни — заплави і «островів» слов'яни, як правило, сторонилися. «Острови» знову були заселені у X ст. за часів Київської Русі.

Перехід від доби роменської, додержавної, до києво-руської був чи не найбільшнім в історії краю. У самому Мезині, на подвір'ї школи, ранній шар поселення з ліпною роменською керамікою лежить під згарищем. Його перекриває більш пізній шар знахідок з роменською, але вже кружальною керамікою державного періоду. Над останнім — шар знахідок XVIII ст. Загалом же виявлено матеріал на 23 пунктах доби Київської Русі, зокрема на мисах та «островах». Датується ця група києво-руських пам'яток X ст. На окремих пунктах простежується безперервність життя від IX до XV ст. Проте, якщо пунктів X—XIII ст. в околицях Мезина (без Радичева) відомо 31, то XIV—XV ст. від монгольського періоду лише 4—5. Знелюднення краю почалося в кінці XI, XII ст., але по монгольській навалі Батия стало дуже помітним. Проте лінія життя не переривається, готуючи черговий сплеск демографії, пов'язаний з трансформацією Київської Русі в Україну. Лише в XVII—XVIII ст. спостерігається бурхливе зростання населених пунктів (до 20). Кераміка XVIII ст. зустрічається практично повсюди.

Динаміку коливання кількості населення у Мезинському мікрорайоні ми відтворили у вигляді графіка, що наочно демонструє широку амплітуду коливань від епохи до епохи і від культури до культури. Значимо, що падіння кривої на схемі не означає регрес, а просто зміну культурно-демографічної ситуації. Визначимо лише, що демографічні зрушення обов'язково співпадають з культурними змінами. Вочевидь, що рішучі прогресивні зміни вимагали граничного напруження людських ресурсів, що нерідко приводило до тимчасового знелюднення краю, часткового чи навіть абсолютного, у археологічному вимірі. Якщо у кам'яному віці переважали природні фактори розвитку, то, починаючи з епох неоліту — бронзи, неухильно збільшується роль фактора антропогенного. Хоча значення природних процесів і їх вплив на людину залишається вагомим і по сьогодні. Обидва фактори слід враховувати, пояснюючи причини демографічних коливань.

Вже за новітніх часів швидке розширення с. Курилівки та інших сіл було обірване другою світовою війною. Нове множення дворів і населення Мезина, Курилівки в 1950—60 р.р. змінилося занепадом у 1970-ті, передвіщаючи «перебудову» та чергову зміну епох та культур.

Зібрані матеріали та проведені спостереження не можуть бути абсолютизовані, бо зроблені вони більше на археологічному матеріалі для додержавних, в основному, епох. Нові дослідження можуть внести певні корективи у наші підрахунки, але загальна тенденція, здається, вловлена. Цікаво було б здійснити аналогічні спостереження в суміжних і більш віддалених мікрорайонах Чернігівщини та в інших областях України. Такі дослідження, без сумніву, внесуть певний динамізм у вивчення давньої і не такої вже давньої історії.

До речі, вивчення матеріалів, знайдених нами вище Мезина — біля с. Кудлаївки, виявили те ж підвищення кривої неоліту, бронзи і падіння після них. В низинному районі Коропа (нижче Мезина) надійно встановлено злет кривої доби неоліту, бронзи, сосницької, дещо перед'юхнівської, X—XIII, XVII—XVIII ст. та колочинської культур. Адже київська «любила високе правобережжя». Підйоми кривої супроводять

їх падіння. Отже, всі ці явища — не локального, а регіонального, принаймні, характеру.

Джерела та література.

- 1 Тойнбі А. Дж. Усвідомлення історії. — К., — 1995.
- 2 Гумилев Л. М. Этногенез и биосфера земли. — Ленинград. — 1990.
- 3 Друзянов В. А. Загадочная биосфера земли. — М., — 1989. — С. 48, 108.
- 4 Кузьменко В. Е. Историческая геология и геология СССР. — М., — 1980. — С. 165, 163.
- 5 Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. — К., — 1965. — С. 217, 266.
- 6 Бибииков С. Н. Мезин. Праздничный дом и костяной музыкальный комплекс // Советская археология. — 1978. — № 3. — С. 29—46.
- 7 Куриленко В. Е. Об архитектонике орнаментов мезинских браслетов. // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. — Липецк, 1992. — С. 61—63.
- 8 Археология Украинской ССР. — К., — 1986. — Т. 3. — С. 110.